

การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา คุณภาพสมุนไพรแปรรูป

ณรงค์ โพธิ์พุกษานันท์
มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลพระนคร
กิตติชัย นวลทอง
ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร
ละออ พุกษากร
สมาพันธ์นักวิจัยชุมชน สมุทรสงคราม

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ของภการวิจัยคือ 1) เพื่อศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาโรคแบบพื้นบ้านของหมอยาพื้นบ้าน 2) เพื่อศึกษาแรงจูงใจในการได้รับภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาโดยใช้สมุนไพร 3) เพื่อศึกษาการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาแบบพื้นบ้านโดยใช้สมุนไพร 4) เพื่อศึกษาการถ่ายทอดความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาโดยใช้สมุนไพร กลุ่มตัวอย่างคือ สมาชิกเครือข่ายวิจัยชุมชน ชกส. กลุ่มภาคกลาง ที่ได้มาโดยการสุ่มแบบเจาะจง จำนวน 30 คน เครื่องมือวิจัยที่ใช้คือแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง พบว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มี ได้แก่การรักษาแบบพื้นบ้านโดยใช้สมุนไพรรักษาโรคอย่างเดียว ใช้สมุนไพรรักษาโรคร่วมกับการนวดแผนไทย โดยใช้สมุนไพรรักษาโรคร่วมกับการใช้คาถาอาคมและตรวจดวงชะตา โดยมีแรงจูงใจในการเรียนรู้คือเพื่อใช้รักษาตนเอง ญาติมิตร และผู้อื่นและเห็นคุณค่าในการสืบสานต่อไป การจัดการความรู้พบว่ามีการเรียนรู้โดยเรียนเองจากตำราโบราณและจดจำได้ไม่ได้จดบันทึกต่อ เรียนรู้เองโดยวิธีครูพักลักจำ เรียนโดยการท่องจำจากครูและฝึกปฏิบัติจนใช้ได้ เรียนรู้จากการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และจดจำไว้ จดเก็บความรู้ โดยการจดจำไว้ไม่มีการบันทึก และมีการจดบันทึกไว้ในใบลาน กระดาษสา และใช้ความรู้ในการรักษาผู้ป่วยโดยให้บริการ 3 แบบ คือ ผู้ป่วยมารักษาเองที่บ้านของหมอยาพื้นบ้าน หมอยาพื้นบ้านเดินทางไปรักษาที่บ้านผู้ป่วย และผู้ป่วยมารักษาที่โรงพยาบาลที่มีการรักษาแบบพื้นบ้าน ขั้นตอนในการรักษาคือมีการซักประวัติและประเมินอาการก่อน มีการไหว้ครู บ้างมีการทำสมาธิแผ่เมตตาให้เจ้ากรรมนายเวรของผู้ป่วย จากนั้นจึงรักษาโดยใช้สมุนไพรรักษาอย่างเดียว หรือโดยใช้สมุนไพรรักษา ร่วมกับการนวดแผนไทยที่ใช้ลูกประคบ หรือใช้สมุนไพรรักษา ร่วมกับการใช้คาถาอาคมและตรวจดวงชะตา ขณะรักษาก็จะมีการประเมินสภาพของผู้ป่วยและให้คำแนะนำ ค่าตอบแทนในการรักษา ส่วนมากคิดเป็นค่ายาหรือเป็นการดำหัวแทน การถ่ายทอดความรู้พบว่ามี 4 แบบ คือ 1.) ถ่ายทอดให้แก่ญาติเท่านั้น 2) ให้แก่ผู้อื่น ซึ่งทั้งสองแบบนี้มีการยกครู 3) ถ่ายทอดให้แก่ผู้ป่วยและญาติ โดยให้คำแนะนำเรื่องสุขศึกษา 4.) เป็นวิทยากรอบรมถ่ายทอดความรู้ โดยแนะนำวิธีการที่นำไปใช้ได้ อย่างง่าย ผู้สืบทอดความรู้จำเป็นต้องเป็นคนมีศรัทธา จิตใจดี ซื่อสัตย์ เข้าใจในศาสตร์ของหมอยาพื้นบ้าน ไมโลภมาก ไม่ใช่ความรู้ในทางที่ผิด

คำสำคัญ : หมอยาพื้นบ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่น การรักษาแบบพื้นบ้าน สมุนไพร

Abstract

The aims of this research were 1) to study the local wisdom about folk medical herbal treatment 2) to study the motivation of the local wisdom about folk medical herbal treatment learning 3) to study knowledge management of local wisdom about folk medical herbal treatment 4) to study the transfer the knowledge management of local wisdom about folk medical herbal treatment . Samples were 30 folk medicals in Member Bank for Agriculture and Agricultural Cooperatives. Structural Interview form was used to collect data. The results were found that they had a lot of local wisdom about herbal medical treatment only, herbal medical treatment with Thai massage, herbal medical treatment with magic and fate. The motivation of learning were to use the knowledge to cure themselves, relations and others, and set a value on local wisdom transfer. The knowledge management was found that, most of them self educated from ancient books and remember it ,not written, self educated on trial and error from observation, remember and practice, and exchange knowledge and experience. They had recorded and remember data for knowledge management, someone had recorded it on palm leaves or on hand -made paper from Paper mulberry. 3 types of patient treatment , such as patient care at the folk medical home, patient care at their home and on the folk medical hospital. Treatment methods were evaluated disease symptoms, respect folk medical doctor ,s teachers, someone was compassionate for persons with previous deeds on each other. Next to cure the patients by herbal medical treatment only, herbal medical treatment with Thai massage herbal medical treatment with magic and fate. During treatment, they gave a vice for patients practice. Cost of medical care was to respect them on ancient activities. 4 types of transfer the knowledge were : 1) for relations only 2)for others,3) for patients and relations by advising about health care 4) to transfer by simple advice and practice easily. The students were trust, sincere, no greedy and not the knowledge uses in the sense of that wrong.

Keyword : Folk medical doctor, local wisdom. folk herbal medical treatment, medical herb.

บทนำ

คนที่มีความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านการรักษาโรคของชาวบ้าน มักถูกเรียกว่า หมอพื้นบ้าน ซึ่งมีลักษณะพิเศษคือมีภูมิธรรมและภูมิปัญญา และปกปิดภูมิปัญญาความรู้ของตนไว้ การจัดการและถ่ายทอดภูมิปัญญาต่อไปนั้น มักขึ้นอยู่กับหมอพื้นบ้านเองว่าจะทำอย่างไร มักเป็นระบบเครือญาติที่ถ่ายทอดได้ หรืออาจศึกษาจากตำราเอง จากสถานการณ์จริงในสังคมหรือโดยความบังเอิญก็ได้ ซึ่งยังไม่ชัดเจน เช่นในกลุ่มภาคกลาง จึงเป็นที่น่าสนใจที่ค้นคว้าวิจัยว่าหมอพื้นบ้านมีการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นของตนเองอย่างไร มีการถ่ายทอดองค์ความรู้หรือไม่อย่างไร

สมุนไพร ตามแบบภูมิปัญญาไทย การนำสมุนไพรที่หาได้ไม่ยากในวิถีชีวิตแบบไทยๆ นำมาแปรรูปให้บริโภค หรือรักษาภายนอกได้ โดยยังคงคุณค่าตัวยาในการส่งเสริมสุขภาพหรือรักษาโรคไว้ เช่นเดิม สมุนไพร คือส่วนหนึ่งของการอนุรักษ์ภูมิปัญญาไทย พร้อมกับพัฒนาศักยภาพของเกษตรกร เพื่อให้ยั่งยืนคู่สังคมไทย และสภาพแวดล้อมไทยต่อไป

สมุนไพรในปัจจุบัน เพื่อการบริโภค เพื่อสุขภาพ เพราะทุกคนตระหนักแล้วว่าสมุนไพรไทย ประโยชน์ดีและรักษาภายนอกไม่เพียงช่วยรักษาและดับกระหายเท่านั้น แต่ยังมีสารอาหารมากมาย ด้วย ในประเทศไทยจำนวนคนที่สนใจสมุนไพรเพื่อสุขภาพเป็นประจำมีเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะกลุ่มคนที่มีฐานะดี สมุนไพรเพื่อสุขภาพมีประโยชน์ แก่ร่างกายในการป้องกันโรค ปัจจุบันผู้บริโภคเริ่มมองหาสมุนไพรน้ำเพื่อสุขภาพ เพราะสะดวก เก็บไว้ได้นาน และราคาย่อมเยา หลายคนตระหนักว่าสมุนไพรเพื่อสุขภาพมีความสำคัญต่อภาวะโภชนาการมากสมควร

สมุนไพรเพื่อสุขภาพ ในปัจจุบัน การแปรรูปสมุนไพรเพื่อสุขภาพมียอดเพิ่มขึ้น เพราะทุกคนตระหนักถึงภูมิปัญญาไทย ในประเทศไทยจำนวนคนที่บริโภคสมุนไพรเพื่อสุขภาพเป็นประจำมีเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะกลุ่มคนที่แปรรูปสมุนไพรแนวคิดกรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ (หมอมพร) เพื่อสุขภาพ เพื่อการขายเชิงพานิช หลายคนตระหนักดีว่าสมุนไพรตามคัมภีร์ พระคัมภีร์ อติสาระวรรคโบราณกรรมและปัจจุบันกรรมมี รูปแบบและขั้นตอนที่สามารถนำมาแปรรูปเพื่อพัฒนาคุณภาพสมุนไพรต่อยอดเชิงพานิชต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาโรคแบบพื้นบ้านของหมอพื้นบ้าน
2. เพื่อศึกษาแรงจูงใจในการได้รับภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาโดยใช้สมุนไพร
3. เพื่อศึกษาการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาแบบพื้นบ้านโดยใช้สมุนไพร
4. เพื่อศึกษาการถ่ายทอดความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาโดยใช้สมุนไพร

ขอบเขตการวิจัย

1. ขอบเขตด้านพื้นที่

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเขตพื้นที่ภาคกลาง กรณีศึกษาจังหวัดสมุทรสงคราม

2. ขอบเขตด้านประชากร

ประชากรที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ คือ หมอพื้นบ้านที่รักษาโรคโดยใช้พืชสมุนไพรอำเภอ บางคนที จังหวัดสมุทรสงครามเท่านั้น

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้ทราบถึงการที่หมอพื้นบ้านมีภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาโรคแบบพื้นบ้านโดยใช้พืชสมุนไพร
2. ได้ทราบถึงแรงจูงใจในการได้รับภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาโรคโดยใช้พืชสมุนไพร
3. ได้ทราบถึงการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นแบบพื้นบ้านโดยใช้พืชสมุนไพร
4. เป็นแนวทางในการถ่ายทอดความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาโรคโดยใช้สมุนไพร
5. เป็นแนวทางในการส่งเสริมสนับสนุนให้มีการรวมกลุ่มสมาชิกนักวิจัยชุมชนที่ใช้สมุนไพรรักษาโรค เพื่อเป็นการยกย่องเชิดชูและเผยแพร่ภูมิปัญญาท้องถิ่นให้คงอยู่ตลอดไป

ตัวแปรที่ศึกษา

การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการรักษาโรคด้วยสมุนไพรเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ

วิธีการวิจัย

ประชากร คือ หมอพื้นบ้านที่รักษาโรคโดยใช้พืชสมุนไพรอำเภอ บางคนที จังหวัดสมุทรสงครามเท่านั้น

กลุ่มตัวอย่าง คือ หมอพื้นบ้านที่มีภูมิปัญญาการรักษาแบบพื้นบ้านโดยใช้สมุนไพรจำนวน 30 คนโดยการเลือกแบบเฉพาะเจาะจง กลุ่มหมอพื้นบ้านอำเภอ บางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม

การวิเคราะห์ข้อมูล

ข้อมูลที่ได้จากการเก็บรวบรวมทั้งหมดผู้วิจัยได้นำมาวิเคราะห์เนื้อหาและสังเคราะห์เป็นภาพรวมของการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นการรักษาพยาบาลพื้นบ้านโดยใช้สมุนไพรของหมอชาวบ้านในจังหวัดสมุทรสงครามและผู้วิจัยนำผลการศึกษามาเขียนรายงานวิจัยต่อไป

สรุปและอภิปรายผล

1. ข้อมูลทั่วไป พบว่าหมอพื้นบ้านที่เป็นกลุ่มตัวอย่างทั้งหมดมีจำนวน 30 คน ส่วนใหญ่เป็นเพศชาย จำนวน 16 คน และเป็นเพศหญิง จำนวน 14 คน ทั้งหมดนับถือศาสนาพุทธ ส่วนใหญ่มีช่วงอายุ 61-70 ปี มากที่สุด จำนวน 14 คน ส่วนใหญ่มีการศึกษาระดับประถมศึกษามากที่สุด จำนวน 13 คน

2. การได้รับและสะสมความรู้

2.1. ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มี

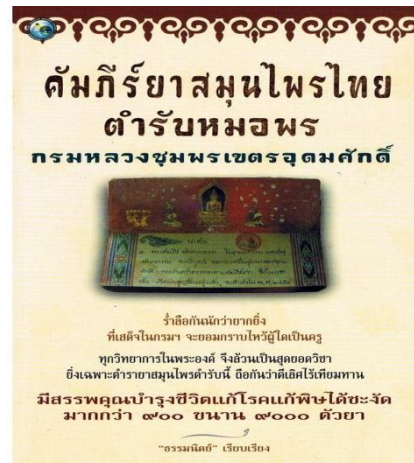
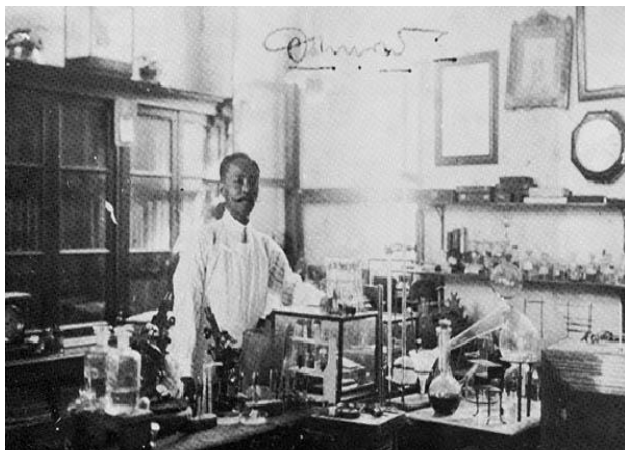
1). ภูมิปัญญาท้องถิ่นการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านโดยใช้สมุนไพรรักษาโรคอย่างเดี่ยว เช่น ใจสั้น บำรุงหัวใจ แก้วไข่ กระจูดก๊ก ความดันสูง เบาหวาน บำรุงร่างกาย

2). ภูมิปัญญาท้องถิ่นการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านโดยใช้สมุนไพรรักษาโรค ร่วมกับการนวดแผนไทย ใช้ลูกประคบสมุนไพร อบไอน้ำสมุนไพร

3). ภูมิปัญญาท้องถิ่นการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านโดยใช้สมุนไพรรักษาโรค ร่วมกับการใช้คาถาอาคม และตรวจดวงชะตา

4). ภูมิปัญญาท้องถิ่นการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านโดยใช้พิธีกรรม

แสดงว่า หมอพื้นบ้านในตำบลบางยี่รงค์ อำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงครามนี้ ส่วนใหญ่มีความรู้หลายสาขาในการรักษาผู้ป่วย โดยต้องใช้หลายรูปแบบ หลายวิธี โดยแยกเป็นหมอพื้นบ้านประเภทต่างๆ บางคนเป็นหมอได้ประเภทเดียว คือหมอนวด บางคนเป็นได้หลายประเภท หรือเป็นได้ทุกประเภทคือเป็นหมอยาสมุนไพร/ยาแผนโบราณ หมอจับเส้น หมอบีบนวด หมออบประคบ หมอน้ำมันต์ หมอเสก หมอเป่า และหมอตูมเมื่อ ซึ่งสอดคล้องกับ มูลนิธิสุขภาพไทย (2555 : online) ที่รายงานว่าประเภทของหมอพื้นบ้านในไทยมีถึง 20 ประเภท ได้แก่ หมอดู หมอสะเดาะเคราะห์ หมอน้ำมันต์ หมอเสก หมอเป่า หมอธรรม หมอผี หมอลำผีฟ้า หมอทำขวัญ หมอทรง หมอสมุนไพร/ยาแผนโบราณ หมอจับเส้น หมอเหยียบเส้น หมอบีบนวด หมอการอบประคบ หมอแหก หมอย่ำขาง หมอเหยียบเหล็กแดง หมอดำแยง ๆ

ภาพประกอบกิจกรรมที่ 1 การรวบรวมข้อมูลตามพระคำภีร์อดีตสารบรรณ

สรุปได้ว่า หมอพื้นบ้านตำบลดอนแก้ว มีการให้บริการโดยผู้ป่วยมาขอเชิญให้รักษาอาการป่วย โดยมีดอกไม้ธูปเทียนและค่าขันตั้ง ซึ่งการรักษาของหมอพื้นบ้าน โดยมีขั้นตอน คือ 1) การขึ้นครุหรือการตั้งขันตั้ง 2) การซักประวัติ การตรวจร่างกาย 3) การรักษาตามกรรมวิธีของหมอประเพณีอาการ และแนะนำการปฏิบัติตนระหว่างรักษา 4) การสมนาคุณ เมื่อสิ้นสุดการรักษา สอดคล้องกับ ปิยนุช ยอดสมสวย และสุพิมพ์ วงศ์ทองแท้ (2552 : 8) ที่สรุปขั้นตอนของการรักษาของหมอพื้นบ้านไว้ 4 ขั้นตอน คือ ขั้นที่ 1 ซักถามอาการ ขั้นที่ 2 การรักษา ขั้นที่ 3 งดของแสลง ขั้นตอนที่ 4 การติดตามผลหลังการรักษาไปแล้ว 3 วัน และกิตติ สมบัติ และคณะ (2552 : 145) ได้ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการดูแลสุขภาพตนเอง ชาวมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ผลการศึกษาพบว่า อาการเจ็บป่วยที่รักษาโดยภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ได้แก่ การต่อกระดูก การรักษาไส้เลื่อน อาการชัก นิ้ว การคลอดกบผดุงครรภ์โบราณ หรือหมอดำแยงด้วย

สมุนไพร อากาศอัมพฤกษ์ อัมพาทรักษาด้วยการนวด การรักษาอาการปวดฟันด้วยเวทมนต์ ซึ่งยัง
ได้รับความนิยมนอกจากผู้รักษาไม่ได้กำหนดค่ารักษา เป็นลักษณะของการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

การถ่ายทอดความรู้ มีการถ่ายทอดความรู้ด้านการแพทย์พื้นบ้าน และการแพทย์แผน
ไทย ใน 4 แบบ คือ 1.ถ่ายทอดให้แก่ญาติพี่น้องเท่านั้นซึ่งก็ถือเป็นลูกศิษย์ และมีการยกครู
เช่นเดียวกัน 2.ถ่ายทอดให้แก่ผู้อื่นที่ปวารณาตนขอเป็นลูกศิษย์และมีการยกครู ซึ่งทั้งสองวิธีนี้จะ
ให้ ลูกศิษย์ท่องจำ และฝึกปฏิบัติโดยเป็นผู้ช่วยหมอพื้นบ้านในขณะที่รักษาผู้ป่วย บ้างก็บันทึกความรู้
ไว้เป็นลายลักษณ์อักษร บ้างก็เพียงแต่จดจำไว้ได้เท่านั้น ไม่มีการบันทึก 3. ถ่ายทอดให้แก่ผู้ป่วยและ
ญาติผู้ป่วย ในลักษณะของการให้คำแนะนำเรื่องสุขภาพในระหว่างการให้บริการ 4.เป็นวิทยากร
ถ่ายทอดความรู้ให้แก่กลุ่มผู้สนใจที่เข้ารับการอบรมที่หน่วยงาน องค์กรต่างๆ จัดขึ้น ซึ่งวิธีการ
ถ่ายทอดความรู้โดยจะแนะนำวิธีการที่สามารถนำไปใช้ได้เองและทำได้เอง เช่น การนวดแผน
ไทย ก็จะสาธิตและให้จดจำทำนวดที่ทำได้เอง เช่น ทำฤาษีตัดตน หรือวิธีนวดโดยการใช้อุปกรณ์ชนิด
ต่างๆ เป็นต้น คุณสมบัติของผู้ที่จะสืบทอดความรู้นั้นต้องเป็นคนที่มีความศรัทธา มีจิตใจดี ซื่อสัตย์
มีความเข้าใจในศาสตร์ของหมอพื้นบ้าน ไม่โลภมาก ไม่นำเอาความรู้ไปใช้ในทางที่ผิด เช่น ใช้หาเงิน
ทองมากมาย หรือสร้างความเดือดร้อนให้กับคนอื่น

ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของกิตติ สมบัติ และคณะ (2552 : 145) ได้ศึกษาภูมิปัญญา
ท้องถิ่นในการดูแลสุขภาพตนเอง ชาวมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ พบว่าสำหรับหมอพื้นบ้านใน
แต่ละประเภทได้รับการถ่ายทอดภูมิปัญญาจากลักษณะเดียว หรือหลายลักษณะร่วมกัน ได้แก่ การ
ถ่ายทอดโดยการปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาจากบรรพบุรุษ โดยการเรียนรู้ด้วยตนเอง การสืบทอดภูมิ
ปัญญาเหล่านี้จึงตกมาถึงปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ควรมีการวิจัยการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นของหมอพื้นบ้านประเภทอื่นๆ และใน
ชุมชนอื่นๆ

บรรณานุกรม

กิตติ สมบัติ และคณะ (2546). “ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการดูแลสุขภาพของตนเองของชาวมุสลิม
ชายแดนใต้ : ความสุขแห่งศุนยา. ในการสร้างคนสร้างปัญญา สร้างสุขภาพภาคประชาชน”
กองสนับสนุนสุขภาพภาคประชาชน : (สิงหาคม : 25-27)

ดารณี อ่อนชมจันทร์.2556, สถานการณ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสุขภาพและการแพทย์พื้นบ้านไทย.

เข้าถึงได้จาก:<http://www.indi.dtam.moph>

<http://www.go.th/downloads/sistution/20indiagsenous.doc>. 25/3/2556

ปิยนุช ยอดสมสวยและสุพิมพ์ วงศ์ทองแท้. (2553) การศึกษาภูมิปัญญาของหมอพื้นบ้านในอำเภอ
องครักษ์ จังหวัดนครนายก.กรุงเทพฯ : คณะสหเวชศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร.

มูลนิธิสุขภาพไทย (2555) ประเภทของหมอพื้นบ้าน. <http://www.ccla>.

msu.ac.th/tkdoc/?view=27/1/2014

วิเชียร ไทยเจริญ. (2548). การดำรงอยู่ของหมอฟันบ้านในบริบทการพัฒนาแพทย์สมัยใหม่
กรณีศึกษา

อำเภอพิปูน จังหวัดนครศรีธรรมราช. วิทยานิพนธ์ ศิลปะศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัย
วลัยลักษณ์.

สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. (2540). ภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้. ทักษิณคดี.4(3): (กพ-กค)1-42.

สิริพันธ์ รุ่งวิชานวัฒน์ และอับดุลคาริม หมัดสุ. (2552). สารสนเทศที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาพื้นบ้านทาง
การแพทย์แผนไทย กรณีศึกษาอำเภอโคกโพธิ์ จังหวัดปัตตานี. ภาควิชาบรรณารักษ์และสารนิเทศ
ศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์.มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.